

PETR BUBENÍČEK

TEMATIZACE BESTIALITY VE FUKSOVĚ *SPALOVAČI MRTVOL*

Mezi nejlépe konstruovaná česká literární díla druhé poloviny 20. století jistě patří Fuksův *Spalovač mrtvol*.¹ Hned z prvního odstavce této knihy se lze dozvědět mnohé o hlavní postavě Karlu Kopfrkinglovi a jeho „krásné černovlasé ženě“. Již zde si také můžeme povšimnout několika zvláštností. Místo v zoologické zahradě, na které zavedl svoji ženu, nazývá „drahým a požehnaným“, neboť se zde před sedmnácti lety potkali.

Působivost novely spočívá v postupném odkrývání fakt a v anticipacích, jež budou čtenáře mást až do doby, než dojde ke zločinu. *Spalovač mrtvol* je totiž spletitým bludištěm vět a slov. Jak nám ostatně v jedné chvíli naznačuje sám autor: „Když už je všechno předem na stole, není žádné překvapení. To máš jako s tím pouzdrém, co se stále otevírá a pořád se v něm objevují další nové věci. Je lepší vidět věci postupně než najednou.“ (72)

Hned v počáteční větě *Spalovače mrtvol* se vedle sebe objevují dva přívlastky, jež mají blíže charakterizovat Kopfrkinglovu ženu: „něžná“ a „krásná černovlasá“. Jako v první knize Ladislava Fukse *Mí černovlasí bratři*, tak i v tomto případě má výraz „černovlasý“ poukázat na židovský původ a zároveň i na osud toho, kdo je nositelem takového znamení. Děti Kopfrkinglů – krásná černovlasá Zina a černovlasý syn Milivoj, jsou tak spolu se svou matkou odsouzeni již na samotném počátku.

V první z patnácti kapitol *Spalovače mrtvol* Fuks představuje povšechný obraz o Kopfrkinglově životě² a jeho povaze předtím, než u něj dojde k zásadním psychopatologickým změnám. Zdá se, že se jedná o nekonfliktního, jednoduchého, sentimentálního maloměšťáka, který je poznamenaný prostředím krematoria, kde pracuje. Kopfrkingl je znalec jediné knihy o východních kultech,

1 Všechny citace z Fuksova *Spalovače mrtvol* pocházejí z vydání v Mladé frontě z roku 1983. Dále jsou proto uváděny pouze strany v závorkách za citáty.

2 Srov. Drahomíra Kofínková: Motivická výstavba Fuksova *Spalovače mrtvol*, Česká literatura 25, 1977, č. 1977, roč. 25, č. 6, s. 532.

okázaly abstinent a zvěstovatel banálních frází. I přes určitou zvláštnost, jež spočívá v jeho sentimentálním deklamování, může čtenář jen stěží předpokládat, že se právě on dopustí vraždy své ženy a syna. Naopak se Kopfrkingl až úzkostlivě stará, aby jeho nejbližší nikdy netrpěli. S oblibou stále dokola opakuje: „Utrpení je zlo, které máme odstraňovat nebo alespoň zmírňovat, *zkracovat*, ale toto zlo pášou lidé, protože je obklopuje zeď, pro kterou nevidí světlo.“ (12 – kurziva L. F.)

V první kapitole se dozvídáme o zdroji Kopfrkinglovy vágní lidové filozofie „knize o Tibetu, o tibetských klášteřích, o jejich nejvyšším vládcí dalajlámovi, o jejich úchvatné víře“.³ (8) Kopfrkingl holduje smrti, reinkarnaci a souznění všech duší v neurčitém ráji. Smrtí – respektive rozpadem, jež je dobré uspišit kremací – totiž končí všechny závazky a člověk se sveze na reinkarnačním kolotoči, z něhož je nahodile vymrštěn. Díky správnému zpopelnění pak přestává být „ubohým“.

Spalovač mrtvol je postaven na několika liniích, které se mnohdy navzájem prostupují a prolínají.³ Patří mezi ně ty, jež sledují jeho rodinný život, práci, přísně privátní záležitosti a nakonec i proměnu v chladnokrevného vraha. Jejich směr však nelze jednoznačně vymezit a často se mění spolu s prostředím, v němž právě ten či onen děj probíhá.

Linie, jež sleduje Kopfrkinglovu práci a zatajené soukromí, je velmi úzce propojena s narušením jeho osobnosti. Místo, kde pracuje a jež označuje za „mé krematorium“, se silně váže k jeho úvahám a výkladům věcí nadčasových, ale i záležitostí zcela banálních. Jeho práce spočívá v dohledu na správné zpopelnění mrtvých těl a není příliš namáhavá. Kopfrkingl má tedy dostatek času k rozvíjení svých teorií, do nichž postupně vstupují i témata spojená s příchodem německých okupantů. A právě z těchto volných chvil mezi mrtvými zřejmě pochází Kopfrkinglova snaha vtěsnat celý svět do bezobsažných vět inspirovaných mimo jiné i proslovy smutečních řečníků.

Ve čtvrté kapitole přichází do krematoria nový zaměstnanec. Kopfrkingl prožívá mladého muže, kterého oslovuje „pane Dvořáku“, a ukazuje mu, jak se má postupovat při správném spalování. Vysvětluje mechanismy, jimiž se krematorium řídí, „jízdni řád smrti“. Tím myslí časový rozpis pro deset kremací denně. Předává mu ona tajemství žehu, která podle jeho úvah souvisí s co nejrychlejším návratem těla k prvotní látce. Ukazuje mu i okno do spalovací komory, jež muž říká „nejsvětlejší okno světa“: „Když jím pohlédnete, uvidíte přímo do kuchyně smrti, do dílny samého pánaboha, když se v ní duše odlučuje od těla a vzlétá do éteru.“ (47)

Tato dějová linie sleduje také různá tajemství, která se Kopfrkingl snaží skrývat především před členy své rodiny. Při interpretaci *Spalovače mrtvol* lze poněkud zjednodušeně říci, že počáteční nečitelnost Kopfrkinglova charakteru způsobuje i jeho dobrý vztah k rodině. Taková úvaha je však poněkud složitější, například pro jeho příliš zjevnou náklonnost k ženám, kterou prozrazují vzpo-

³ Drahomíra Kořínková považuje za hlavní linii novely *propadání člověka fašistickému zlu*. Cit. d., s. 533.

mínky na „horší prostitutku Maličkou od Malvazu“ a pozdější fascinace „andělskými společnicemi“ z německého kasina.

Velmi podivná jsou pak Kopfrkinglova setkání s doktorem Bettelheimem, „odborníkem na pohlavní nemoci“, u kterého si nechává zkontrolovat krev (aby „nenakazil svoji ženu“). O těchto vyšetřeních však se svou ženou „Lakmé“ nikdy nemluví. Doktor se na základě stále opakovaných negativních nálezů podivuje nad nutností těchto vyšetření a sám Kopfrkingl k tomu dodává: „Tvrším, myslil si v duchu a pohlédl na snubní prsten na své ruce, že se nestýkám s jinými ženami než se svou nebeskou, a přitom mám strach, nejsem-li nakažen, abych nevypadal jako podvodník nebo hypochondr v očích tohoto laskavého lékaře...“ (53)

Nakonec vše svádí na práci v krematoriu, přestože „nepřichází s mrtvolami do styku“. A obzvláště zde je možné najít jeden z důvodů, proč pomýšlet na možnost závažné destrukce Kopfrkinglovy osobnosti – nekrofilii. Až příliš často se totiž pozastavuje nad mrtvými těly mladých žen, u nichž „vyhládkost není následkem smrti“ a které jsou tak krásné, že je mu líto je spálit. Vše nadto zapadá do jízdní knihy smrti, která se stala časovým řádem Kopfrkinglova pádu: každý obřad trvá kratší dobu než spálení, takže některé rakve mohou stát na vedlejší koleji až půl hodiny. Rakev s krásným tělem „slečny Čárské“ musela do pece hned po obřadu a panu Kopfrkinglovi to bylo líto.

Jeho nekrofilní charakter je patrný nejen z toho, jak pozoruje mrtvoly (zajímá se zejména o ženské mrtvoly a o těla, která se mu zdají krásná), ale i z neustávajících debat o smrti v jakékoli situaci, včetně Vánoc či oslavy dceřiných narozenin, z tvrzení, že „jediný prostor, který má cenu, je prostor v rakvi“, ze záliby v sentimentální hudbě, která mu skýtá útočiště pro přemítání o smrti a ve zvrácené úchylnosti sledovat v novinách lidská neštěstí, postavená do tragicko-paradoxních situací (např. žena spáchala sebevraždu z hladu, muž si v noci vrazil nůž do ruky, anténa usmrtila ženu atp.). Textové doklady tak ukazují, že Kopfrkingl nebyl v době počátku okupace normální otec rodiny s poněkud nezvyklou profesí, nýbrž osobnost již zčásti podléhající psychické poruše.

Bludiště bestiality

Bestialita ve Fuksově *Spalovači mrtvol* je až na velmi konkrétní popis samotných vražd ukryvána do spleti předzvěstí. Klíčem k ní jsou proto výpovědi o předmětech nebo činnostech, jež odkazují na Kopfrkinglovu destrukci a na jeho vraždy. Jedním z nejnápadnějších příkladů je líčení Vánoc u Kopfrkinglů v deváté kapitole. V několikrát připomínané „krásné koupelně s krásnou vanou“ se ptá Mili svého otce, proč vlastně nezabije kapra. Říká mu „ty to neumíš“, a pohlédne přitom na ventilátor, na kterém bude za nějaký čas viset jeho matka. Kdykoliv se Kopfrkingl prochází po krematoriu, téměř vždy si všimne železné tyče, kterou později ubije svého syna a která leží těsně před vraždou v „přípravně“.

Prostředí *Spalovače mrtvol* na mnoha místech působí dojmem muzea kuriozit. Nepřetržitý a únavný tok Kopfrkinglových řečí přináší jeho okolí nudu. Popis předmětů, jimiž sebe a své blízké s paradoxním zalíbením obklopuje, pak působí dojmem skrývaného šílenství. Pedantsky uspořádaný a uklizený byt, v němž se pohybuje jako autoritativní vládce, je totiž skladištěm podivných věcí. Na stěnách visí vitrína s mouchami, mezi nimiž trůní „drosophia funebris“, kousek od vitríny „jízdni řád smrti“, což je plán denního chodu krematoria, a v knihovně je možné zahlédnout žlutou knihu o Tibetu a svázaný zákon o žehu. A v tomto uzavřeném prostoru pak Kopfrkingl téměř recituje své nasládlé řeči o zkrácení utrpení, o optimálních teplotách, při nichž se tělo promění v ten nejjemnější prach, o lásce citlivých lidí k hudbě.

Různé předměty doprovází Kopfrkingl polopravdivými nebo vysloveně lži-vými příběhy. Nedá se přitom mluvit o pouhých romantických únicích ze strohého a necitelného světa, jak sám často uvádí. Jde mu spíš o úmyslnou snahu věci překrucovat tak, aby se mu v té chvíli hodily do neurčitých prohlášení anebo aby zakryly nepohodlnou pravdu. Jedním z případů je ten, kdy Kopfrkingl koupil u pana Holého obraz (resp. zarámovaný barvotisk), na němž je podobizna nikaragujského prezidenta. Své ženě a všem návštěvníkům však ustavičně opakuje, že jde o francouzského ministra a dokonalého džentlmena. Že se přitom nejedná o náhodné doplnění děje, lze doložit častým opakováním Kopfrkinglových lží.

Svědectví bestiality se objevuje také v důkladně promyšlených vraždách. Zvláštní postavení má v novele kapitola, která popisuje návštěvu panoptika. Nezapadá totiž formálně do děje, protože se v ní nenadále rozvíjejí příběhy vytržené z jiné doby, z jiných dějin bestiality. V této kapitole se objevují první předzvěsti Kopfrkinglových zločinů. Fuks popisuje výjev, při němž se objeví „nějaká chodba, síň či sklep s dveřmi se sítkovanou záclonou, na zemi byly dlažky, stály tam černé stoly a truhly a mezi nimi ... mezi nimi stál bleďý zpitvořený písař v klobouku s dlouhým pérem a vysokých botách, v rukou svíral nějakou tyč nebo hůl a vši silou ji napřahoval na menší dívku, která klesla na jedno koleno a zoufale si kryla hlavu a tvář.[...]

„Poznáváte písaře,“ ráčkovala majitelka rychle a prsteny na ruce a korále i náušnice se jí leskly, „je to k nevíře, co nedokáže ani zvíře. Nešťastný písař je rozkročený, drží tyč, chce děvče ubít, aby nešířila mor a mohla klidně umřít. Aby nebyla pomocnice ďábla a neupoutal ji zlý duch, ale její dobrou duši vzal do ráje pánbůh. Podaří se písaři jeho dílo, nebo je osud Nadi, dívky, žít?“ (23 – kurziva L. F.)

Ve čtrnácté kapitole odvedl Kopfrkingl svého syna do krematoria, kde „s nepřilíh veselým úsměvem vzal *železnou tyč*, která ležela v koutě u výklenku se záclonou, *povalil chlapce na kolena, rozkročil se nad ním* v těch svých černých vysokých botách a klopeném klobouku se šňůrou a *pérem* a utloukl ho tyčí. [...]

„Chudák chlapec,“ řekl si, „jak by byl jinak v životě trpěl, čeho jsem to dobré dítě ušetřil. Už teď by ho nevzali do německých škol a do Hájot, natož až přijde nový, šťastný řád. [...]“ (156 – kurziva L. F.)

Mezi oběma výjevy lze najít spojitost: dva muži v „klobouku s dlouhým pérem a ve vysokých botách“ utloukají tyčí jiného člověka. Tato souvislost není aktuální jen kvůli drastickému způsobu vraždy, ale i proto, že snad ještě existuje nějaká šance na záchranu Kopfrkinglových obětí. („Podaří se písaři jeho dílo, nebo je osud Nadi, dívky, žít?“) Přestože Kopfrkingl naplánuje vraždu své dcery Ziny, zabrání mu v jejím vykonání šílenství.

Třináctá a čtrnáctá kapitola pak představují vyvrcholení demagogicky opodstatněné brutality, jež se nastřádala ve vnitřně se rozpadajícím, ale přece jen důsledném Karlu Kopfrkinglovi. Stává se surovým vrahem. Jeho průprava z krematoria mu pomohla, aby byl schopen sám vymyslet a realizovat vlastní „jízdní řád smrti“. Vraždu ženy přichystá tak, aby si okolí myslelo, že spáchala sebevraždu. Syna odvede do krematoria a poté, co jej ubije železnou tyčí, jej spálí se stoprocentním Němcem. Fuksův svět je děsivý tím, jak v něm vše zapadá do tohoto jízdního řádu; jak je vše jednoduché, obyčejné a na první pohled spořádané.

Banální zločinci?

Děs z neviditelného či banálního zla velmi působivě vyjádřil Vladimír Holan ve verších: „Měl-li jsem kdysi i radost ze zla, / děším se dnes vraždění tak častého, / že už je neviditelné!“⁴ Zlo se totiž mimo jiné i kvůli holocaustu stalo problémem natolik složitým, že nám při jeho identifikaci nevystačí jeho zjednodušování. Ladislav Fuks použil jako motto pro *Spalovače mrtvol* citát italského autora Giovannioho Papiniho: „Největší lstí ďábla je, když sám o sobě prohlašuje, že není.“

V souvislosti s problémem banálního zla, který takto pojmenovala Hannah Arendtová, se mluví o „úředníku holocaustu“ – Adolfu Eichmannovi. A je to právě Eichmann, kdo patří typologicky do stejné skupiny lidí jako Kopfrkingl. Lze dokonce vyslovit domněnku, že se případ A. Eichmanna mohl stát předlohou pro vznik *Spalovače mrtvol*. Tato novela vyšla v roce 1967, šest let po Eichmannově popravě. Jeho proces měl i v komunistických zemích značnou – byť často jednostrannou – odezvu. Mimo jiné vyšla v roce 1961 kniha Ladislava Mňačka *Já, Adolf Eichmann*,⁵ jež zevrubně popisovala hrůzy, k nimž docházelo během holocaustu.

Jedním z pojitků mezi oběma muži je to, že si ani jeden z nich nebyl schopen uvědomit, čeho se vlastně dopouští. Ani Kopfrkingl, ani Eichmann neukázali, že

4 Vladimír Holan: *Bolest*, Praha 1956, s. 42.

Na tento aspekt Holanova pohledu upozorňuje Jiří Trávniček ve svém eseji *Bytí skrze nebytí*, kde mimo jiné píše: „Tedy: zlo, kdesi ve svých maskách zákeřně měnlivé, dnes již žádnou masku nemá, nepotřebuje ji. Jeho zálučnost není vázána jen na tuto proměnu, je daleko větší: tkví v tom, že zlo nám bere schopnost se s ním identifikovat.“ (*Bytí skrze nebytí*, in: Jiří Trávniček: *Poezie poslední možnosti*, Praha 1996.)

5 Ladislav Mňačko: *Já, Adolf Eichmann*, přel. Josef Novák, Praha 1961.

by kdy pocítili vinu za své zločiny. Pro oba je příznačná neschopnost přemýšlet bez ideologických šablon. Přestože Eichmann viděl jen velmi málo poprav, dobře věděl, co znamenaly eufemismy „Endlösung, Umsiedlung“ atp. Dál však posílal Židy do Osvětimi s tím, že se jednalo o rozkaz Vůdce.

Eichmann opravdu žádného člověka nezabil takřkajíc vlastníma rukama a snad by toho nebyl ani schopen. Jeho vina tkví v tom, že si smrt člověka dokázal vypreparovat ze svého svědomí a na místo člověka postavil číslo a nutnost plnit rozkazy. Eichman podle Gustava Herlinga – Grudzinského neměl noční můry:

„A pokud je krátkou dobu přece jen měl, pak je rozptýlilo nejprve vědomí, že otcem Endlösung byl sám Führer, a posléze konference ve Wanese, kde výkvět německé ‚zákonitosti‘ a ministeriální ‚úctyhodnosti‘ klidně, bez nejmenšího zaskřípění a během jedné hodiny načrtl obecné rysy operace vedoucí k záhubě jedenácti milionů židů. Omyt tímto dvojím gestem Pilátovým, zaskvěl se Zákon opět ve svém někdejším lesku.“⁶

Zde pak je hlavní spojnice s Karlem Kopfrkinglem, byť se tato literární postava liší od Eichmanna například v tom, že sama zabíjí. Také pro Kopfrkingla již není smrt člověka tragédií. Z jeho deklamací nad smrtí lidí, které sám zavraždil, se zdá, jako by sám sebe považoval za pomocnou ruku boží, jakéhosi ‚vraha z lidskosti‘.⁷ Proto snad jeho šílenství dostává podobu nejvyššího vyvolení – je to právě on, kdo se má stát dalším dalajlámou.

Aniž bychom zde chtěli podlehnout svodu a postavit rovnítko mezi realitu a literární fikci, všimněme si osudů obou postav. Eichmann byl dopaden a popraven, zatímco Fuksova postava propadla šílenství. To se také stalo důvodem kritiky *Spalovače mrtvol*. Fuks totiž nepřivedl svého hrdinu k sebepoznání, anebo alespoň k tomu, aby byl za své zločiny potrestán. Jiří Opelík si ve své recenzi povšiml, že u Fukse je vrah „zrůdný, ale autor mu nedá dojít až na konec zrůdnosti“.⁸ Není to ostatně poprvé, kdy Fuks provokuje tím, že se negativní postava nedostává ke světskému potrestání. Motiv šílenství se objevil již v *Mých černovlasých bratrech* a i zde působí zatemnění myslí dojmem ochranné funkce. Zatímco totiž oběti antisemitského zeměpisáře – černovlasí bratři – skončili v koncentráku, na učitelově hrobě „alespoň rostla tráva a za ním zpívala pěnkava. Na černém plíšku nad jeho jménem bylo stříbmně napsáno: Requiescat in pace.“⁹

Není jisté, zda tak učinil autor ze soucitu ke svým postavám, či z jiných důvodů. Každopádně tím naznačil, jak zrádné a ošidné je nahlížet na zlo právě po válečných zkušenostech. A snad i proto zavedl své literární postavy do labyrintů milosrdných temnot. Ty však zbavují takového tvora možnosti poznat sám sebe (a třeba i coby brutálního vraha), a tato milosrdnost se tak zdá být dvojsečná.

6 Gustav Herling – Grudzinski: *Démon naší doby*, in: *Hodina stínů*, Praha 1999, s. 139.

7 Jiří Opelík: *Spalovač mrtvol*, in.: *Nendáviděné řemeslo*, Praha 1969, s. 193.

8 Jiří Opelík: cit. d., s. 194.

9 Ladislav Fuks: *Mí černovlasí bratři*, Praha 1991, s. 92.

THEMATISATION OF BESTIALITY IN *THE CREMATOR* BY LADISLAV FUKS

The Cremator (Spalovač mrtvol) by Ladislav Fuks ranks among the best-structured Czech literary works of the second half of the 20th century. Although the main character of Karel Kopfrkingl first strikes the reader as an easygoing petty bourgeois affected by the crematorium he works at, he gradually becomes a loyal German and an inhuman murderer of his wife and son. The plot of *The Cremator* consists of several lines. It is precisely the one following Kopfrkingl's work and secret private life that is closely connected with his destructive drive. This is also where one of the reasons for considering the possibility of Kopfrkingl's suffering from a serious destructive disorder – necrophilia - can be found. This speculation then calls into question the simple interpretation based on the hypothesis that Kopfrkingl's transformation was caused, above all, by the series of historical circumstances.

Apart from the very factual descriptions of the murders, bestiality in *The Cremator* is hidden in a plexus of forebodings. It is „in the beautiful bathroom with the beautiful bathtub“ that Kopfrkingl's son Mili asks his father why actually he does not kill the carp. Telling him “you can't do it“, he happens to look at the ventilation fan on which his mother is to hang before long. When Kopfrkingl walks around the crematorium, he hardly ever misses noticing an iron rod he later uses to club his son to death with, which lies in the „preparation room“ immediately before the murder itself.

A hypothesis may be formulated that *The Cremator* may have been inspired by the Adolf Eichmann case, which may have been found e.g. in the book *Me, Adolf Eichmann (Já, Adolf Eichmann)* by Ladislav Mňačko. Correspondences between Eichmann and Kopfrkingl are not hard to find. One of them is the lack of willingness, in either of them, to realise what they were committing. Kopfrkingl does not see the death of a human being as a tragedy. His „speeches“ reflecting the deaths of the people whom he himself has murdered make him seem someone who regards himself as a God's factotum, a „*humane murderer*“ of a kind.

